

Gayri-Maddi Emeğin Üretkenleşmesi: “Talihsizliğin” Görünümleri

Güven SAVUL*

Özet: Bu çalışma son on beş, yirmi yıllık zaman dilimi içinde, sosyal bilimler yazınında ve toplumsal mücadeleler alanında dikkat çekici bir kavram haline gelen gayri-maddi emekle, klasik Marksizm’in, kapitalist üretim tarzını çözümlenmede kullandığı temel ölçütlerden biri olan üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımı arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Klasik Marksist yazın, kapitalist üretim tarzı bakımından emeği, değişim değerine indirgenmiş haliyle, kullanım ve değişim değeri kavram çiftiyle ele alır. Kapitalist üretim tarzında üretimin temel amacı, artık değer üretimi aracılığıyla, sermayenin genişleyen yeniden üretim döngüsünü daimi kılmaktır. 1970'lerden itibaren, teknolojik gelişmeler ve yoğunlaşan mesleki çeşitlenme, kapitalist üretim tarzı açısından üretken olan emek etkinliklerini de çeşitlendirmiş ve farklı etkinliklerin üretken emek kapsamına girmesine olanak vermiştir. Gayri-maddi üretim kapsamındaki belirli etkinliklerin de üretken emek etkinliği haline geldiğini ileri süren bu çalışma, mevcut durumu sermaye sahipleri ve emekçiler bakımından değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gayri-maddi Emek, Üretken Emek, Üretken Olmayan Emek

Abstract: This study focuses on the relationship between the concept of immaterial labour, which has gained a significant importance in the literature of social sciences and in the field of social movements for the last twenty years; and the concepts of productive and unproductive labour which are the basic concepts of classical Marxism that is used in the analysis of the capitalist mode of production. Under the capitalist mode of production, production of exchange value is more precious than production of use value. The basic drive of the capitalist mode of production is making the cycle of self-expansion of capital permanent via the production of surplus value. Up from 1970s technological developments and intensification of occupational diversification led to the varying of productive labour activities as regards to the capitalist mode of production, and paved the way for the inclusion of different activities under productive

---

*

labour. This study argues that certain activities which are classified under immaterial production can be considered within the scope of productive labour activities. It evaluates the current situation in relation to capital owners and labourers.

Key Words: Immaterial Labour, Productive Labour, Unproductive Labour

Giriş

Emek sosyolojisine yönelik güncel tartışmalarda, çalışma biçimlerinin son yarım yüzyılda geçirmiş olduğu dönüşüm ve mesleki çeşitlenme önemli bir yer işgal etmektedir. Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ve ileri kapitalist ülkelerdeki "demokrasi" söyleminin özünü oluşturan refah devletinin sönümlenmesinin yanı sıra, reel politikaya yönelik somut değişiklikler de kapitalist üretim tarzı merkezli toplumsal çözümlemelere yönelik ilgiyi azaltmıştır. Düşün alanındaki -post-modern- çeşitlenmenin de, kapitalist üretim tarzı merkezli toplumsal çözümlemelere yönelik ilginin azalmasında etkili olduğu söylenebilir.

Toplumsal ilişkilerin ve yapıların çözümlenmesine yönelik akademik tartışmalarda, son kırk, elli yıldır kimlikler siyasetinin¹ farklı bileşenlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Diğer yandan özellikle Anglo-Amerikan² sosyoloji disiplininin

¹Kimlikler siyaseti (*identity politics*) 20'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren toplumsal mücadeleler alanında itibar kazanan bir yaklaşım olarak nitelenebilir. Kimlikler siyasetinin özellikle ABD merkezli sivil haklar mücadelesinin yükselişinden sonra itibar kazanmaya başladığı vurgulanmaktadır (<https://www.marxists.org/glossary/terms/i/d.htm>). Kimlikler siyasetinin temel önermesi, toplum içindeki farklı grupların kendi sorunlarını özerk bir şekilde dile getirdiği mücadele stratejilerinin, bütünlük ve merkezi bir mücadele stratejisinden daha işlevsel olduğudur. Toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim, etnisite, ırk, kültürel haklar özelinde yürütülen mücadeleler, kimlikler siyasetinin birer bileşenidir. Kimlikler siyasetinin, bu noktada toplumsal mücadelelerin merkezi bir şekilde ve ortaklaşma ekseninde çözümlenmesini savunan sınıf siyasetinden ayrıldığı da söylenebilir (<http://plato.stanford.edu/entries/identity-politics/>). Kimlikler siyaseti ve sınıf siyaseti merkezli bakış açısını benimsemiş düşünürler arasında karşılıklı eleştirilerin sosyal bilimler yazınında belirgin bir yeri bulunmaktadır. Örneğin feminist tartışmalar, Marksist kuramı ev içi emeği göz ardı ettiği ve yeniden üretim işlerini (*reproductive work*s) üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirdiği için eleştirmektedir (Cox ve Federici, 1975). Sınıf siyaseti merkezli bakış açısı ise, kimlikler siyaseti merkezli bakış açısını, toplumsal mücadeleler alanını böldüğü ve işçi sınıfının bileşenleri arasında ayrışmalara yol açarak, toplumsal mücadele süreçlerini zayıflattığı gerekçesiyle eleştirmektedir.

² "Anglo-Amerikan sosyoloji disiplini" ifadesi, İngiltere ve özellikle ABD kökenli emek sosyolojisi yazınının toplumsal sınıfları çözümlerken temel aldığı ölçütleri eleştirmek amacıyla kullanılmaktadır. Anglo-Amerikan sosyoloji disiplininin, üretim ilişkilerinden çok bölüşüm ilişkilerini merkeze almasının, toplumsal sınıf çözümlemelerini bulanıklaştırdığı ifade edilebilir. Üretim ilişkileri merkezli olmayan bakış açılarının, yine köklü bir kapitalizm çözümlenmesi yapamayacağı da öne sürülebilir. Anglo-Amerikan sosyoloji yazınında

akademideki etkisi de göz önünde tutulduğunda, toplumsal ilişkiler ve toplumsal yapılara yönelik çözümlerinin düşünsel ve yöntemsel açıdan birbirinden önemli ölçülerde farklılaştığı belirtilebilir.

Böyle bir ortamda, kapitalist üretim tarzının çözümlenmesini bütünlüklü bir biçimde ortaya koyan bilimsel çalışmalara gereksinim duyulacağı rahatlıkla ileri sürülebilir. Nitekim 2008 krizi sonrasında, kapitalist üretim tarzı ve üretim ilişkileri

---

toplumsal sınıflara yönelik çözümlerler ağırlıklı olarak Weberci, post-modern kuramsal tartışmalar temelinde veya kimlikler siyaseti ekseninde sürdürülmektedir. Örneğin, ABD'li araştırmacılar Barbara ve John Ehrenreich'in "Profesyonel Yönetici Sınıf" (*Professional Managerial Class*) başlıklı çalışmasında, sınıfsal konumlanışla, bireylerin sahip oldukları meslekler ilişkilendirilmektedir. Ehrenreich ve Ehrenreich (1979: 12) "üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayan ve görevini büyük ölçüde kapitalist kültürün ve kapitalist sınıf ilişkilerinin yeniden üretimi olarak adlandırılabilir olan toplumsal iş bölümü içinde yerine getiren ücretli kafa emekçilerinin" profesyonel yönetici sınıf kapsamında değerlendirilebileceği öne sürmektedir. Böyle bir yaklaşım "profesyonelleşmeyle birlikte sınıfsal konum da mutlaka değişecektir" şeklinde bir yanılgıya düşülmesine zemin hazırlayabilir. Sahip olunan meslek ve profesyonelleşmenin tek başına sınıfsal konum çözümlenmesi açısından bir belirleyiciliği olmadığı vurgulanmalıdır (Savran, 2014). ABD, Nevada Üniversitesi'nden Dennis Dworkin'in (2012) gerçekleştirdiği sınıf çözümlenmesi, üretim ilişkilerinden çok statüye sahip olma, gelire ve sosyo-kültürel olanaklara ulaşım ulaşamama gibi belirleyenler üzerinden gerçekleştirilmektedir. Sonuçları 2013 Nisan ayında yayımlanan "Büyük İngiliz Sınıf Araştırması"nda (*The Great British Class Survey*) ise toplumsal sınıflara yönelik değerlendirmeler, eğitim, kültür ve maddi (parasal) olanaklara ulaşma gibi ölçütler üzerinden yapılmıştır. "Büyük İngiliz Sınıf Araştırması"nda benimsenen çözümlenmenin, Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nun sermaye sınıflandırmasına dayandırılarak gerçekleştirildiği söylenebilir. Bourdieu'nun sermaye sınıflandırması yalnızca maddi/parasal anlamdaki sermayeyi kapsamamaktadır. Bourdieu kültürel ve toplumsal sermayeden de bahsetmektedir. Söz konusu üç sermaye türüne sahipliğin veya bunlardan yoksunluğun sınıfsal konumlanışı belirlediğini öne süren Bourdieu, kültürel ve toplumsal sermayeyi şu şekilde tanımlamaktadır: "Kültürel sermaye üç biçimde ortaya çıkabilir: Somutlaşmış durumda, örneğin aklın ve bedeninin varlığı devam ettiği sürece var olur; nesneleşmiş durumda, kuramların ve bu kuramların eleştirisinin, sorunsalların dayanağı veya kavrayışı olan kültürel mallar (resimler, kitaplar, sözlükler, enstrümanlar, makineler vb.) biçiminde var olur; kurumlaşmış durum, nesneleştirme biçiminden ayrı bir yerde tutulmak zorundadır; çünkü eğitime ilişkin niteliklerde de görülebileceği gibi kurumlaşmış durum kültürel sermayeye tamamen orijinal ayırt edici nitelikli bir hak kazandırma girişiminde bulunur" (<http://www.marxist.org>, 1986). Bourdieu'nun toplumsal sermaye tanımı ise şu şekildedir: "Toplumsal sermaye, bir bireyin ya da bir grubun, kalıcı bir ilişkiler ağına, az çok kurumlaşmış karşılıklı tanıma ve tanınmalara sahip olması sayesinde elde ettiği gerçek ya da potansiyel kaynakların toplamıdır, yani böylesi bir ağın harekete geçirmeye olanak sağladığı sermaye ve güçlerin toplamıdır. Farklılaşmış toplumların yapısı ve dinamiği açıklanmak isteniyorsa, sermayenin çeşitli biçimler alabileceğini kabul etmek gerekir" (Bourdieu ve Wacquant, 2012: 108).

temelli araştırmalara yönelik ilginin arttığı ifade edilmelidir.³ Söz konusu ilgi artışının arkasındaki temel gerekçenin, kapitalist üretim tarzının işleyişini anlama ve kapitalist üretim tarzının yapısal niteliklerinin ortaya çıkardığı sorunları çözme düşüncesi olduğu söylenebilir. Mevcut kriz ortamına zemin teşkil eden son on beş, yirmi yıllık zaman diliminde, toplumsal sınıfları merkeze alan çalışmalara yönelik ilginin de arttığı vurgulanabilir.

Toplumsal sınıfları merkeze alan çalışmalar, klasik Marksist yazının kavramsal setlerinden yola çıkmakta ve bu kavramsal setleri, son yarım yüzyılda, kapitalist üretim tarzının geçirmiş olduğu içsel dönüşümle bağlantılı bir şekilde çözümlemektedir. Kapitalist üretim tarzının geçirmiş olduğu içsel dönüşümü Marksist bakış açısıyla çözümlemeye çalışan yaklaşımlar arasında kavramların ve kuramın yorumlanmasının yanı sıra, politik açıdan da bir ayrışmanın bulunduğu belirtilebilir. Örneğin kullanım değeri, değişim değeri, üretken emek, üretken-olmayan emek, sermaye değerlenmesi, sermayenin devresel süreci gibi klasik Marksist yazına özgü kavramlar, günümüzde birbirinden farklı biçimlerde çözümlemelere dahil edilmektedir.

Klasik Marksist çizgiden farklılaşan düşünce çevreleri arasında en dikkat çekici olanın otonomcu Marksist çevre⁴ olduğu söylenebilir. Otonomcu Marksist çevre içinden ise Michael Hardt ve Antonio Negri'nin öne çıktığı belirtilebilir. Hardt ve Negri'nin hem ortak hem de bireysel çalışmalarındaki değerlendirmeler aracılığıyla, günümüzde yürütülen gayri-maddi emek tartışmasının genel kavramsal çerçevesinin oluşturulduğu söylenebilir. Hardt ve Negri'nin, Dionysos'un Emeği (2007), İmparatorluk (2008), Çokluk (2011), Duyuru (2012) gibi ortak çalışmalarının yanı sıra, Negri'nin, Marks Ötesi Marks (2006) ve Yıkıcı Politika (2006) gibi bireysel çalışmalarında, otonomcu Marksizm'in, klasik Marksizm'den ayrılan yanları ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmakta ve klasik Marksizm'e, otonomcu Marksist eleştiriler getirilmektedir.⁵

Kapitalist üretim tarzının güncel niteliklerinin anlaşılması açısından, kendi aralarında farklılıklar barındırsa dahi, hareket noktası Marksizm olan bakış açıları önem taşımaktadır. Otonomcu Marksizm'in eleştirilerine ve farklı yaklaşımlarına karşın, günümüzde klasik Marksist yazının kavramsal setlerinin önemini koruduğu ifade edilebilir. Günümüzde klasik Marksizm'in, üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımına kapsamlı bir bakış açısıyla odaklanmak gerektiği söylenebilir. Son kırk, elli yıldır süregelen mesleki ve sektörel çeşitlenmenin sonucunda, hangi emek etkinliklerinin veya hangi sektörlerin kapitalist anlamda üretken nitelik taşıdığıının

---

³ Jeffries (2012), 2008 krizinden sonra dünya genelinde, klasik Marksist yazının belli başlı eserlerine (Kapital, Grundrisse, Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı) yönelik ilginin arttığını vurgulamaktadır.

⁴ Otonomcu Marksist çevre'den aşağıda daha ayrıntılı bahsedilmektedir.

⁵ Otonomcu Marksizm'in, klasik Marksizm'den ayrıldığı birçok nokta bulunmaktadır. Otonomcu Marksist çevrenin, Marks'ın Kapital öncesinde kaleme aldığı çalışmalarına, özellikle Kapital'e bir ön hazırlık niteliği taşıyan Grundrisse'e odaklandığı belirtilebilir.

anlaşılması, hem kapitalist üretim tarzının geçirdiği dönüşümü hem de emekçilerin çalışma ve yaşam koşullarının güncel görünümünü daha anlaşılır kılacaktır.

Otonomcu Marksizm'in kavramsallaştırması olan gayri-maddi emeği, klasik Marksizm'in üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımı ekseninde çözümlenmeye çalışacak bir girişim, gayri-maddi emeğin, kapitalist anlamdaki niteliğinin daha berrak hale gelmesini de sağlayabilir. Çünkü alana ilişkin yazında, gayri-maddi emeğe yönelik klasik Marksizm temelli çözümlenmelerin sınırlılığı dikkat çekmektedir. Üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımı, kapitalist üretim tarzı altındaki etkinliklerin sınıflandırılmasında geçmişte olduğu gibi bugün de önemlidir. Otonomcu Marksist yazın, gayri-maddi emeğin niteliklerini ele alırken klasik Marksizm'in değer kuramını ve kurama ilişkin kavramları kullanmaktan, günümüz koşullarında değer üretim süreçlerinin ve çalışma örüntülerinin, farklı kavramlarla açıklanması gerektiği düşüncesiyle kaçınmaktadır.

Gayri-maddi emek tartışmasını, üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımını göz ardı ederek veya klasik Marksizm'in kavramsal setlerinden kopararak, yalnızca otonomcu Marksizm'in post-modern kavramsal setleriyle ele almanın, kapitalist üretim tarzının günümüzdeki niteliklerini anlama açısından yetersiz kalacağı öne sürülebilir. Otonomcu Marksist yazında, etki alanını her geçen gün yoğunlaştırdığı belirtilen gayri-maddi etkinliklerin, kapitalist üretim tarzı açısından ifade ettiği anlam, üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımına odaklanılarak anlaşılabilir.

Bu çalışma gayri-maddi emek kavramsallaştırmasını, klasik Marksist yazındaki, üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımı temelinde ele alacaktır. Otonomcu Marksist yazında gayri-maddi emek, toplumsal ilişkileri üreten emek olarak nitelenmektedir. Kapitalist üretim tarzının egemenliği altında toplumsal ilişkilerin üretildiği ve kurulduğu her anda üretim süreçlerinin ve üretim ilişkilerinin merkezi bir önemi bulunmaktadır. Sosyo-ekonomik formasyon olarak kapitalist üretim tarzı açısından sermayenin kendisini sürekli genişletmesi, sistemin (kapitalist üretim tarzının) varlığının temel koşuludur. Yani kapitalist üretim tarzı açısından toplumsal ilişkilerin üretimi, artı değer üretiminin bileşeni niteliği taşımaktadır. Artı değer üretimiyle toplumsal ilişkilerin üretimi bütünlüklüdür. Diğer bir ifadeyle, toplumsal ilişkiler artı değer üretim sürecini daima genişletecek ve sekteye uğratmayacak şekilde yeniden üretilmektedir. Bu nedenle, toplumsal ilişkilerin üretildiği üst-yapısal alanın, ekonomik değerün üretim alanıyla yani altyapıyla bağlantısı koparılmadan incelenmesi gereklidir.⁶ Bu çalışmada, toplumsal ilişkilerin

⁶ Engels'in, Bloch'a yazmış olduğu mektupta altyapı ve üstyapı birliğinin önemine dikkat çekilmektedir (Marks ve Engels, 1996: 235-236): "... Materyalist tarih anlayışına göre tarihte belirleyici etken, *son kertede* gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu hiçbir zaman ileri süremedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse ekonomik etken *biricik* belirleyicidir dedirtmek üzere bu önermenin anlamını zorlarsa, onu, boş, soyut, anlamsız bir söz haline getirmiş olur. Ekonomik durum temeldir, ama çeşitli üstyapı öğeleri -sınıf savaşımının politik biçimleri ve sonuçları- savaş bir kez kazanıldıktan

üretildiği alanın, artı değer üretilen alanla tümleşik olduğu kabul edilerek, gayri-maddi emek, üretim ilişkileri merkezli bir bakış açısıyla ele alınacaktır. Gayri-maddi emeğin üretim ilişkileri temelli bakış açısıyla ele alınması, bu çalışmanın sınırlarını da belirlemektedir.

Gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine genel hatlarıyla değinildikten sonra, asıl tartışma odağına, gayri-maddi emeğin, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması içinde konumlandırılması girişimine yoğunlaşılacaktır. Bu çalışma, konuya ilişkin yazının gözden geçirilmesi (literatür taraması) sonucunda oluşturulmuş kavramsal bir çalışmadır ve herhangi bir saha çalışması bulgusu içermemektedir. Aşağıda ilk olarak gayri-maddi emek tartışmasının genel hatlarına ve gayri-maddi emek tartışmasına yönelik eleştirilere kısaca değinilecektir. Bunu takiben, Hardt ve Negri'nin değer yaklaşımının, klasik Marksizm'in değer kuramından ayrılan yanları okuyucuya sunulacaktır. Ardından, Marksist yazın ekseninde yürütülen üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması içinde, gayri-maddi emeğin yeri ve önemiyle, gayri-maddi emeğin hangi hallerde üretken veya üretken-olmayan emek kapsamında nasıl değerlendirilebileceğine yönelik çözümlerlede bulunulacaktır.

Gayri-Maddi Emeğin Kavramsal Çerçevesine Yönelik Değerlendirmeler

Gayri-maddi emek⁷ yada gayri-maddi üretim, ilk olarak klasik Marksist yazında⁸ kendisinden kısaca söz edilen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

sonra kazanan sınıf tarafından hazırlanan anayasalar vb.- hukuksal biçimler, hatta bütün bu gerçek savaşımın onlara katılanların beyinlerindeki yansımaları, siyasal, hukuksal, felsefi teoriler, dinsel görüşler ve daha sonra bunların dogmatik sistemlere gelişmeleri- hepsi de tarihsel savaşımın gidişi üzerinde etki yapar ve birçok durumda özellikle onların biçimlerini belirler."

⁷ Gayri-maddi emek, gayri-maddi üretimi yerine getiren, üretim sürecinin sonunda ortaya maddi olmayan bir ürün koyan emek gücünün emeğini nitelendirir. Hardt ve Negri (2011), gayri-maddi emekle kastedilenin, emeğin kendisinin değil, emeğin ortaya koyduğu ürünün olduğunu vurgulamaktadır. Hardt ve Negri (2011: 123) emeğin ürününün gayri-maddi olması durumuna şu şekilde açıklık getirmektedir: "Maddi olmayan *şey emeğin ürünüdür*. Bu bakımdan *maddi olmayan emeğin* çok muğlak bir terim olduğunun farkındayız."

⁸ Artı Değer Teorileri I. Cilt için eklerin 12'nci kısmının "Gayri-Maddi üretim Alanında Kapitalizmin Tezahürleri" başlıklı H altbölümünde gayri-maddi emeğe ilişkin değerlendirmeler yer alsa dahi, Marks kapitalizmin o dönemki gelişmişlik koşulları göz önünde tutulduğunda gayri-maddi emeğin ihmal edilebilir bir kategori olduğunu vurgulamaktadır. Hardt ve Negri başta olmak üzere, gayri-maddi emek tartışmasına katkı sunan yazarların önemli bir bölümü, konuyu ele alırken Marks'ın Grundrisse adlı eserinde yer alan "Burjuva Üretiminin Temeli (Değer Ölçüsü) ile Gelişimi Arasındaki Çelişki: Makineler vb." alt başlığında makinelerin değer üretip üretmeyeceğine yönelik paragrafa da atıfta bulunmaktadır. Marks (2012a: 560) doğanın makine, lokomotif, demiryolları, elektrikli

Gayri-maddi emeğin günümüzdeki anlamıyla ele alınması ise 20'nci yüzyılın sonuna denk gelmektedir. Kavram özellikle 1960'lardan beri Marksist entelektüel çevreler arasında önemli bir yeri bulunan, İtalya merkezli otonomi hareketi içinden gelen düşünürlerce tartışmaya açılmıştır. Kapitalist üretim tarzının güncel gelişmişlik düzeyiyle beraber yoğunlaşan mesleki çeşitlenme ve kafa emeğinin sabit bir işyerine gereksinim duymadan da kapitalist üretim sürecine dahil edilebilir hale gelmesi (tüm yaşam alanının artı-değer üretim alanına –“toplumsal fabrikaya”- dönüşmesi) şeklinde özetlenebilecek değerlendirmeler, gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine ilişkin tartışmaların genel hatlarını da belirlemektedir. Bunun yanı sıra, tüketim toplumu tartışmaları ekseninde gerçekleştirilen çözümlerle beden bir üretim aracı olarak kullanıldığı yönündeki sav da gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesini açıklamak için kullanılmaktadır.

Maurizio Lazzarato, gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesinin temellerini 1996'da atmıştır. Paulo Virno ise gayri-maddi emek kavramını geliştirmiştir. Gayri-maddi emeğin halihazırdaki kavramsal sınırlarına ulaşması ise Michael Hardt ve Antonio Negri sayesinde mümkün olmuştur. Hardt ve Negri, İmparatorluk (2008) ve özellikle Çokluk'ta (2011) gayri-maddi emek tartışmasını bugünkü kavramsal sınırlarına kadar genişletmiştir.

Lazzarato, gayri-maddi emeği sermayenin bilgisel ve kültürel içeriğini üreten emek olarak tanımlamaktadır (Hesmondhalg ve Baker, 2008). Lazzarato, gayri-maddi emeğin kapsamına klasik anlamda çalışma olarak kabul edilemeyen etkinliklerin girdiğini vurgulayarak kavramın genel çerçevesini aşağıdaki gibi açıklamaktadır:

Gayri maddi emek kavramı emeğin iki farklı halini (veçhesini) tanımlar. Birinci durumda, metanın “bilgisel içeriği” temel alındığında, büyük şirketlerde ve üçüncü sektörde çalışan işçilerin vasıflarının, siberetik ve bilgisayar kontrolünü doğrudan işlerinde kullanabilecek şekilde geliştirmeleri halinde yaşanacak emek süreçlerindeki değişimden söz edilir. Diğer durum, metanın “kültürel içeriği”ni oluşturan etkinlik temel alındığında, gayri-maddi emeğin, normalde “çalışma” olarak tanımlanmayan bir dizi faaliyetin içinde yer aldığını ifade eder.

Bir başka ifadeyle, etkinliklerin türleri kapsamına kültürel ve sanatsal standartların, moda eğilimlerinin, lezzetlerin, tüketici normlarının ve daha stratejik olarak kamuoyunun tanımlanıp tespit edilmesi girmektedir.

---

telgraflar ve çıkırları üretmeyeceğini, bunların hepsinin insan emeğinin, insan beynin birer ürünü olduğunu vurgulamaktadır. Marks sabit sermayenin gelişmişlik düzeyinin, toplumsal bilgiyi ne derece toplumsal üretim süreçlerinin dolaysız birer organı haline getirdiğine dikkat çekmektedir. Bu sayede tüm toplumsal üretim süreçlerinin genel aklın (*general intellect*) kontrolü altına girdiği, toplumun üretici güçlerinin, salt bilgi biçiminin ötesine geçerek, toplumsal pratiğin, maddi yaşam sürecinin dolaysız organları halinde üretildiği de Marks tarafından vurgulanmaktadır (2012a: 560).

Öncelerinde, bu ayrıcalıklı alan burjuvazi ve onun çocuklarına aitken, bu etkinlikler 1970'lerin sonundan beri "genel akıl" olarak tanımladığımız alan haline almıştır. Bu stratejik sektörlerdeki köklü değişiklikler, yalnızca işgücünün bileşimini, yönetimini ve düzenlenmesini yani üretimin örgütlenmesini keskin bir şekilde dönüştürmekle sınırlı kalmamış, aynı zamanda entelektüellerin toplum içindeki rolleri ve işlevlerinin yanı sıra toplum üzerindeki etkilerini de derin bir şekilde değişime uğratmıştır (Lazzarato, 1996, <http://www.generation-online.org>).

Lazzarato, gayri-maddi emeğin kapsamına reklamcılık, moda ve ürün tasarımı gibi etkinlikleri dahil etmektedir. Bu noktada, reklamcılık, moda ve ürün tasarımı gibi etkinliklerin, özellikle 20'nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bireysel var oluş algısının yaratılmasında önemli birer rolü bulunduğu ifade edilebilir. Kapitalist üretim tarzı altında, üretilen metaların talep edilirliliğini sürekli kılmak için tüketicilerin/bireylerin algılarının yönlendirilmesi gerekmektedir. Bireylerin metaları neden talep etmesi gerektiğine yönelik algının yaratılmasında –Lazzarato'nun dikkat çektiği- reklamcılık ve tasarım gibi etkinliklerin- önemli bir yerinin olduğu söylenebilir.

Yıldızoğlu (2011: 82) da, gayri-maddi emeğin, üretilen ürünün (metan) kültürel içeriğini oluşturduğuna dikkate çekmekte, yukarıda da değinildiği gibi, gayri-maddi emeğin piyasaya yönelik üretilen ve değişim değeri taşıyan maddi/somut metaların sembolik ve kültürel anlamlarının oluşturulmasında önemli bir yerinin olduğunu vurgulamaktadır.

Hardt ve Negri (2011: 122) gayri-maddi emeği tanımlarken hizmetler sektörüyle gayri-maddi etkinlikler arasında bir ayrım yapmaktadır. "Hizmet işleri, entelektüel emek ve benzeri terimlerin gayri maddi emeğe ilişkin kimi nitelikler taşısa da" bu kavramların, gayri-maddi emeği açıklamakta yetersiz kalacağı Hardt ve Negri (2011: 122), tarafından ifade edilmekte; gayri-maddi emeğin dilsel ifadeler ile analitik görevleri tanımladığına vurgu yapılmaktadır. Bu noktada gayri-maddi üretimin, hizmet üretiminden ayrıştığı noktanın daha çok üst-yapısal ilişkilerin üretilmesi sürecinde gerçekleştiği ifade edilebilir.⁹

---

⁹ Hizmet üretimiyle, gayri-maddi üretim arasında altyapısal boyutta da farklar bulunduğu ifade edilebilir. Özellikle hizmetler sektörünün, üretim alanından çok dolaşım alanına girdiği ve dolaşım alanındaki etkinliklerin önemli bir bölümünün üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirildiği söylenebilir (Marks, 2013; Savran ve Tonak, 2012; Shaikh ve Tonak, 2012). Örneğin dolaşım alanında olduğu belirtilen, muhasebe, kasiyerlik, sigorta ve bankacılığın yanı sıra, ticaret alanındaki emeğin de kapitalist anlamda üretken-olmayan emek olarak nitelendiği bilinmektedir (Marks, 2013; Shaikh ve Tonak; 2012; Turan, 2013). Diğer yandan, gayri-maddi emeğin kapsamına, yoğun teknik ve mesleki bilgi birikimi gerektiren işlerin de dahil edildiği ve bu etkinliklerin özellikle görece artı değer üretim sürecinde belirgin bir rolü olacağı göz önünde tutulursa, gayri-maddi emeğin hizmet üretimiyle birebir aynı anlama kullanılmasının kimi sorunlara yol açabileceği ifade edilebilir. Hizmetler sektörü, gayri-maddi etkinliklerin gelişmesine zemin hazırlamış olsa dahi, gayri-maddi emeğin,

Gayri-Maddi Emeğin Bileşenleri Olarak Enformatikleşme, Biyo-Politik Üretim ve Duygulanımsal Emek

Hardt ve Negri (2008), enformatikleşmenin, yani bilişim ve iletişim teknolojilerinin gelişiminin, gayri-maddi emeğin yükselişinde önemli bir yeri olduğunu vurgulamaktadır. Hardt ve Negri (2008: 305), gayri-maddi emeğin anlaşılabilirliği için, bir bilgisayarın işleyişinin de anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Bilgisayarların giderek yaygınlaşan kullanımını süreç içinde emek pratikleri ve ilişkilerini ve aslında buna paralel olarak bütün toplumsal pratikleri ve ilişkileri yeniden tanımlamaya başlamıştır. Bilgisayar teknolojisine aşinalık ve yatkınlık hakim ülkelerde çalışma açısından giderek ilk akla gelen vasıf haline geliyor. Bilgisayarla doğrudan bir ilişki söz konusu olmadığı zaman bile, simgelerin ve enformasyonunun bilgisayarın işleyiş modeline göre düzenlenmesi son derece yaygındır (Hardt ve Negri, 2008: 305).

Enformatikleşme ve bilgisayarlaşmanın yanı sıra, Hardt ve Negri, gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesini ele alırken, "biyo-politik üretim/biyo-politik emek kavramına da dikkat çekmektedir. Hardt ve Negri, biyo-politik üretimi, Michael Foucault'nun siyaset sosyolojisi disiplinine kazandırdığı biyo-politika kavramıyla bağlantılı bir şekilde ele almaktadır. Biyo-politika¹⁰ en kısa şekilde,

---

kapitalist üretim tarzının hem altyapısal hem de üstyapısal daimi yeniden üretim sürecinde üstlenmiş olduğu ayırt edici rolden dolayı hizmet üretiminden farklılaştığı öne sürülebilir.

¹⁰ Lemke (2013: 25-26), biyo-politika kavramının geçmişinin 1970'lerden çok daha eskiye, neredeyse günümüzden yüz yıl öncesine dayandığını belirtmekte ve kavramı şu şekilde ele almaktadır: "Biyopolitika kavramı son dönemde yaygınlaşmaya başlasa da yaklaşık yüzyıllık bir tarihi olduğu pek bilinmez. Kavram, ilk kez genel tarihsel ve kuramsal bir kümelenmenin parçası olarak görüldü. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde *Lebensphilosophie* (hayat felsefesi) bağımsız bir felsefi eğilim olarak çoktan gün yüzüne çıkmıştı; Almanya'daki kurucuları Arthur Schopenhauer ile Friedrich Nietzsche'ye, Fransa'da ise Henri Bergson'du. Bireysel *Lebensphilosophen* (hayat filozofları) oldukça farklı kuramsal pozisyonları temsil ediyordu. Buna karşın "hayat"ın yeniden değerlendirilmesi; hayatın sağlık, iyi ve doğrunun normatif ölçütü olması ve temel kategori olarak benimsenmesi konularındaki görüşleri ortaktı. Hayat -bedensel bir olgu ya da organik bir varoluş; içgüdü, sezi, duygu veya "deneyim" (*Erlebnis*) olarak anlaşıldığında- "soyut" kavramlar, "soğuk" mantık ve ruhsuz "tın" tarafından temsil edilen "ölüm"ün ve "taşlama"nın karşıtıydı. Ussallaştırma, uygarlaşma, mekanikleşme ve teknolojikleşme gibi hayatın hasımı olarak görülen süreçler vasıtasıyla bir standart olarak hizmet eden hayat kavramı, eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulmalıydı. Biyopolitika kavramı 20. yüzyılın başındaki bu entelektüel çevre içerisinde ortaya çıktı. İsveçli siyaset bilimci Rudolf Kjellén muhtemelen kavramı kullanan ilk kişidir (...) Ona göre "hayatın biçimi olarak devlet, son kertede çıkarların ötesindeki toplumsal mücadelelerle ve sınıflar ile grupların dillendirdiği düşüncelerle karakterize ediliyordu. Kjellén bu düşünceden hareketle biyopolitika kavramını

bedenin egemen sistem/iktidar tarafından denetim altına alınması olarak tanımlanabilir.

Hardt ve Negri (2008), gayri-maddi emeği, bilgi yada iletişim gibi elle tutulur, gözle görülür olmayan (*intangible*) malları üreten emek olarak da tanımlamaktadır. Bunun yanı sıra, Hardt ve Negri (2011: 122), gayri-maddi emeğin iki boyutu olduğuna dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki gayri-maddi emeğin dilsel ifadeleri ve analitik görevleri tanımlamasıdır. İkinci boyut ise duygulanımsal emek (*affective labour*) kavramı ile ilişkilidir. Gayri-maddi emeğin bir boyutu olarak duygulanımsal emek, emekçinin özvarlığını yaptığı işle özdeşleşmesi anlamına gelmektedir.

Zihinsel olgular olan duyguların aksine, duygulanımlar hem bedene hem zihne aittir. Hatta neşe ve üzüntü gibi duygulanımlar, organizmanın bütünündeki yaşamın o anki durumunu yansıtır, belirli bir beden haliyle birlikte belirli bir düşünce halini de ifade eder. Dolayısıyla, duygulanımsal emek, rahatlık, esneklik, tatmin, heyecan ya da tutku gibi hisleri üreten ya da işleyen bir emektir. Duygulanımsal emek, örneğin hukuki danışmanların, uçuş görevlilerinin ve fast-food işçilerinin işinde karşımıza çıkar (gülüm yüzü hizmet). Duygulanımsal emeğin, en azından hakim ülkelerde artan öneminin göstergesi, işverenlerin çalışanlarda aranan vasıflar olarak eğitimi, hal ve tavırları, karakteri ve "sosyal" becerileri öne çıkarmasıdır. İyi hal ve tavırları ve sosyal becerileri olan bir işçi, duygulanımsal emekte uzman bir işçi demektir (Hardt ve Negri, 2011: 122).

Duygulanımsal emek kavramı, Hardt ve Negri (2011) tarafından gayri-maddi emeğin bir bileşeni olarak tartışılmaya açılmaktadır. "Duygulanımsal emek, "kadın işi" üzerine feminist analizlerin "bedensel tarzda emek" dedikleri şeyden yola çıkılarak daha iyi anlaşılır. Bakım işi kesinlikle tamamen bedensel, vücutla ilgili [somatic] bir iştir, ama ürettiği duygulanımlar maddi değildir. Duygulanımsal emeğin ürettiği şey, toplumsal ağlar, cemaat biçimleri ve biyo-iktidardır" (Hard ve Negri, 2008: 307). Duygulanımsal emeğin, yaşamın tüm alanına yayıldığını vurgulayan Hardt ve Negri (2011), bu noktada Hochschild'in (1983) duygusal emek kavramından ayrılmaktadır. Hochschild'in duygusal emeği, çalışma süresi, işgünüyle sınırladığı, Hard ve Negri'nin duygulanımsal emeğinde ise, emekçinin çalışmadığı zaman da biyo-politik üretim aracılığıyla işini/mesleğini tüm yaşam alanında hissettiği vurgulanmaktadır (Akalın, 2007).

şöyle ifade ediyordu: "Hayatın kendindeki bu gerilimden dolayı (...) söz konusu disiplini özel biyoloji biliminden sonraki biyopolitika olarak adlandırma eğilimi doğdu bende; (...) varoluş amaçları bakımından güçlü bir işbirliğine giden grupları tespit edebilirken, aynı zamanda da toplumsal gruplar arasındaki sivil savaşta ve varoluş ile büyümeye karşı hayatta kalma mücadelesinin amansızlığı apaçık bir biçimde gözler önüne serildi" (1920, 93-94)."

Gayri-Maddi Emeğe Yönelik Eleştirilere Kısa Bir Bakış

Gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine yönelik eleştiriler de bulunmaktadır. Örneğin Federici (2006), Hardt ve Negri'nin duygulanımsal emek kavramına feminist kuram ekseninde eleştiriler getirmektedir. Federici, duygulanımsal emeğin, feminist tartışmalarda yer alan ev içi emeğe yönelik çözümlenmeleri yadsıdığını ifade etmektedir. Federici ayrıca, feminist çözümlenmelerin dikkat çektiğini ifade ettiği, cinsel işbölümü (*sexual division of labour*), toplumsal cinsiyet hiyerarşilerinin işlevi (*the function of gender hierarchies*) ve emek gücünün yeniden üretimi için kadın emeğinin kullanımı gibi noktaların, gayri-maddi emek tartışması altında kaybolduğunu belirtmektedir. Federici (2014), Hardt ve Negri'nin Çokluk¹¹ kavramının, iddia edildiğinin aksine, kapsayıcılıktan uzak olduğunu vurgulamakta ve şu eleştirilerde bulunmaktadır:

Negri ve Hardt'ın eserlerinde (...) feminist analizlerin göz ardı edilmiş olması bu kuramın, Çokluk kazanında bir araya getirilen tüm işçilere hitap etme iddiasına rağmen, aslında seçilmiş bir grup işçinin çıkarlarını ifade ettiği yönündeki kuşkuvarı doğruluyor. Güvencesiz ve gayri-maddi emek kuramı, aslında kapitalist teknolojinin en üst kademelerinde çalışan işçilerin durumunu ve çıkarlarını tarif ediyor. Yeniden üretim emeğiyle ilgilenmemesi ve tüm emek biçimlerinin bir müşterek oluşturduğu varsayımı, bu kuramın gerçekte işçi sınıfının en ayrıcalıklı kesimiyle ilgilendiği gerçeğinin üzerini örtüyor.

Weeks (2007: 236), sosyalist feminist kuramın, klasik Marksist kuramı, kadınların ev içi emeğini, sermaye değeri değeri kapsamına almadığı için eleştirdiğini belirtmektedir. Weeks, duygulanımsal emek tartışmasını ise Federici'den daha farklı bir bakış açısıyla ele almaktadır. Weeks, duygulanımsal emeğin, toplumsal cinsiyet temelli işbölümünü yeniden tesis etmekten çok, onu ortadan kaldırma potansiyeline sahip olduğunu öne sürmektedir. Weeks (2007: 238), ev işlerinin mutlaka kadınların sorumluluğu olarak tanımlanamayacağını, fakat uygulamada durumun daha farklı olduğunu belirtmektedir. Weeks, kadınların, özelleştirilmiş bakım işlerinde başlıca sorumlular olarak görülme eğilimi ile -ev temelli işbölümünün desteklediği- toplumsal cinsiyet temelinde bölünmüş meslek alanlarına sürüklenme eğiliminin devam etmesine karşın, duygulanımsal emek uygulamaları aracılığıyla, şimdiye kadar süregelen mekâna ve toplumsal cinsiyete dayalı ayrımların ortadan kalkacağını ifade etmektedir. Kadın ve erkeklerin aslında hala farklı çalışma pratikleri içinde olduğunu vurgulayan Weeks (2007: 239), bu durumun önceden yaşanan toplumsal cinsiyet temelli işbölümüne dayalı ayırım kapsamında değerlendirilemeyeceğine dikkat çekmektedir.

---

¹¹ Çokluk kavramının anlamına ilişkin Negri'nin açıklamalarına aşağıda yer verilmektedir.

Toplumsal cinsiyet temelli yaklaşımların gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine, duygulanımsal emek özelinde yönelttiği eleştirilerin yanı sıra, gayri-maddi emeğin bütünsel bir biçimde kusurlu bir yaklaşım olduğunu öne süren görüşler de bulunmaktadır. Örneğin Camfield (2014), gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesini kapsamlı bir şekilde eleştirmektedir. Camfield (2014: 104), gayri-maddi emek kavramının son derece hatalı olduğunu belirtmekte ve tamamen terk edilmesi gerektiğini savunmaktadır. "Terimin kendisi kafa karıştırıcıdır, zira kullanılan kelimeler bahsedilen emeğin maddi varlıktan yoksun olduğu izlenimini uyandırır" (Camfield, 2014: 104).

(...) Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek teorisi derinden kusurludur. Dirimselci biyopolitik anlamıyla maddi olmayan emek, iddia edilen tarihi yükselişi iyi açıklanmamış ve farklı soyutlama seviyelerinde ve farklı sosyal formlardaki üretimler arasında ayırım yapmaya olanak tanımayan her şeyi kapsayıcı bir terimdir. Belirli bir tür ürün üretmek anlamındaki sınırlı kullanımında –nitel olarak farklı bir emek tarzını belirlemek için sorunlu bir yol- ise, maddi olmayan emeğin temel özellikleri doğası gereği entelektüel veya dilsel emeği sahip olan işçilere özgü niteliklerle bağdaştırılır; oysa bunlar Hardt ve Negri'nin kategorisine tıktırılmış olan insanların küçük bir kısmını oluşturur. (...) otonomcuların teori kurarken tek bir –zanaatçı, kitlesel ve sosyalleşmiş ve maddi olmayan- kalıplaşmış işçi veya emekçi tipolojisi üzerinden düşünme huyu, işçi sınıfı formasyonlarının karmaşık heterojenliğini homojenleştirir (Camfield, 2014: 114-115).

Gayri-maddi emek kavramının kendi içinde çelişkiler barındırdığı da belirtilmelidir. Bu çelişkilerin başında, gayri-maddi üretim süreçlerinin, maddi üretim süreçleri karşısında egemenlik kazandığı ve kapitalist üretim tarzının, kendisini yeniden üretmede her geçen gün daha yoğun bir şekilde, gayri-maddi üretim etkinliklerden yararlandığı savı bulunmaktadır.¹² Diğer bir çelişki ise boş zaman-çalışma zamanı ayırımının kalktığına yönelik değerlendirmelerle bağlantılıdır. Hardt ve Negri'nin boş zaman, çalışma zamanı arasındaki ayırımın kalktığına yönelik savına karşı çıkan Camfield (2014: 112), ileri kapitalist ülkelerde, çalışma zamanının yaşamın tüm alanına yayılarak, boş zamanı tamamen çalışmanın boyunduruğu altına aldığı vurgulamaktadır.

---

¹² Michael Hardt "Marx Reloaded" (2011) başlıklı belgeselde, bu savı güçlü bir şekilde savunmaktadır. Hardt, üretim süreçlerinde artık sayılabilir (*countable*) ve somut (*tangible*) ürünlerin yerini gayri-maddi (*immaterial*), ölçülemez (*immeasurable*) ürünlerin aldığı ifade etmektedir. Hardt'ın bu savına karşı Alberto Toscano ise bir çağrı merkezinde ortaya konulan emeğin gayri-maddi veya bilişsel olarak adlandırılabilir bile bunun, emeği denetim altına alan uygulamalardan bir farkı olmadığını belirtmektedir. Toscano, çağrı merkezlerindeki çalışma ortamının örgütlenişinin, emek despotizminin oldukça klasik bir görünümünü sergilediğini vurgulayarak, özünde, emeğin sömürüsüne ilişkin ilkelerin aynı kaldığını ifade etmekte ve gayri-maddi emeğin gelecek dönemlerde yükselbilecek bir sınıflar mücadelesinin merkezinde yer alamayacağını düşündüğünü dile getirmektedir.

Hardt ve Negri'nin bahtsızlığı şudur: Bahsettikleri örnekler bile -ofiste uzun saatler geçirmeye ikna edilen Microsoft çalışanları ve birden fazla düşük ücretli güvencesiz iş edinmeye zorlanan işçiler- gösteriyor ki, bölünmenin ortadan kalkması değil söz konusu olan, ücretli iş süresinin genişlemesi, yaşama zamanına daha da tecavüz etmesi. Bu durum en yeni istatistiklerce de doğrulanıyor. Örneğin, Birleşik Krallık'ta her üç erkek işçiden biri ve her on kadın işçiden biri haftada 50 saatten fazla ücretli işte çalışıyor; Kanada'da dört erkekten biri ve on kadından biri 49 veya daha fazla saat çalışıyor (Camfield, 2014: 112).

Gayri-maddi emek kavramsallaştırmasına yönelik başka bir tartışmalı nokta da, gayri-maddi emeğin Çokluk¹³'un bir bileşeni olarak sınıflandırılması ve Çokluk'un, sınıf mücadelelerinde işçi sınıfının merkezi rolünü geri plana iten bir kavramsal içeriğinin bulunmasıdır. Gayri-maddi emeğin, Çokluk'un bir bileşeni olarak ele alınmasına yönelik eleştiriler, başka bir çalışmada kapsamlı bir şekilde ele alınabilir.

Bu çalışmanın kapsamı dışında olduğu için gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesine yönelik eleştirilere kısaca değinildikten sonra, asıl tartışma konusu olan gayri-maddi emeğin, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması içindeki yerine odaklanılabilir. Fakat bundan önce Hardt ve Negri'nin, Marksist ekonomi politikten farklılaşan değer yaklaşımına değinmek gerekmektedir.

Hardt ve Negri'nin Değer Yaklaşımı

Gayri-maddi emeğin kavramsal çerçevesini inşa eden düşünürler olarak Hardt ve Negri'nin, kapitalist anlamdaki değer ve değer ölçümüne yönelik görüşlerinin genel niteliklerini gözden kaçırmamak önemlidir. Klasik Marksizm'in değer yaklaşımıyla, otonomcu Marksizm'in değer yaklaşımı arasındaki farkın anlaşılması, gayri-maddi emeğin, klasik Marksist çözümlemesiyle, post-modern çözümlemesi arasındaki ayrımı da berraklaştıracaktır.

Hardt ve Negri, İmparatorluk'un (2008), “Üretimdeki Geçişler” başlıklı altbölümünde, üretim süreçleri üzerindeki dönüşüme vurgu yapmakta ve emekçilik biçimlerinin, enformatikleşmeyle beraber farklılaştığını belirtmektedir. Hardt ve Negri (2008: 300), bu dönüşümü üretimin post-modernleşmesi olarak da

---

¹³ Negri (2003, <http://vimeo.com/6890234>), Çokluk kavramını, tekillikler olarak ifade ettiği kavramla karşılaştırmaktadır. Negri, Çokluk'un, “sömürülmüş tekilliklerin çokluğu” olduğunu belirtirken; tekillikleri, “tekillik emeğin tekilligidir; farklı biçimlerde çalışan tüm emekçilerdir, tekillik sömürülen emekçinin tekilligidir” şeklinde açıklamaktadır. Tekillikler, toplumsal mücadeleler alanındaki her bir kategorinin, kendi temel sorunları ve tavrıyla, özerk (otonom) bir şekilde konumlanışı, fakat mücadele sürecinde, diğer kategorilerle bir ortaklık kurmaması olarak ifade edilebilir. Çokluk ise, her bir toplumsal kategorinin (tekillik) kendi sorununu, kendi tavrını ortaya koyarak ve diğer toplumsal kategorilerle (tekilliklerle) eş düzeyde bir ortaklaşmaya vararak çözebileceğini savunan bir anlama karşılık gelmektedir.

nitelemekte, endüstrilerin dönüşüme uğramasıyla birlikte imalatla hizmetler arasındaki ayrımın da bulanıklaştığını öne sürmektedir.

Hardt ve Negri, Marksist ekonomi politüğün üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasından, tüm yaşam alanının üretken emek etkinliği haline geldiği savını öne sürerek ayrılmaktadır (Federici, 2006). Hardt ve Negri'nin, Marks'ın, yalnızca dolaysız üretimin, üretken emek olarak nitelenebileceği yönündeki görüşünden de farklı bir düşünsel pozisyon aldıkları ifade edilebilir.¹⁴ Hardt ve Negri'nin eserlerinde, değer ölçümünde, klasik Marksizm ve takipçileri tarafından kullanılan "toplumsal olarak gerekli emek zamanı", "gerekli emek", "artık emek", "mutlak artık değer", "görelî artık değer" gibi kavramlara rastlanılmamaktadır. Gökmen (? , <http://www.korotonomedya.net>), Negri tarafından geliştirilen öz-değerlenme/kendini değerlendirme (*self-valorisation*) kavramının, otonomcu Marksizm'in değer yaklaşımını anlama açısından önemli olduğunu belirtmektedir.

Otonomi hareketinin yada otonomist Marksizm'in A. Negri'ce geliştirilen en önemli kavramlarından biri *kendini değerli kalma* (self-valorization) kavramıdır. *Kendini değerli kalma* kavramı, 1960 sonlarında ve 1970'lerdeki uluslararası mücadeleler döngüsünde ortaya çıkan, yalnızca işçi sınıfının gücünün değil; ama aynı zamanda, kapitalizmin ötesine geçme olasılığının da temel kaynağı olarak görülen otonom yaratıcılığın kuramsal bir ifadesidir (Gökmen, ?, <http://www.korotonomedya.net>).

Negri (2005), kullanım değeri ve değişim değeri tartışmasına, klasik Marksist kurmadaki ele alınış biçiminin güncel koşullar altında işlevsel olmadığı gerekçesiyle eleştiriler yöneltmektedir.

Postmodernite; sürekli, canlı ve hızlı bir eğilimi açıklar. Aslında günümüzle Marx'ın yaşadığı dönem üzerine düşünüldüğünde şu ayrım açıkça görülebilir. Günümüzde artık, kullanım değerinin, değişim değerinden kısmi olarak bile olsa bağımsız bir tanımından söz edilemez.

Bu yüzden, kökenini klasik ve Marksist ekonomik yaklaşımlardan alan ve sermayenin diyalektik ilişkisinin temeli olarak bağımsız bir ölçü biriminin (bir "dışarının") varlığını öngören ekonomik hesaplama yönteminin devam etmesi için artık bir neden yoktur. Bunun ortadan kaybolduğu bir gerçektir ve ölçmeye dayalı değer teorisi, döngüsel ve totolojik bir nitelik kazanmıştır; artık, değerın zemini olarak sunulabilecek hiçbir dışsalılık yoktur. Aslında

---

¹⁴ Özgün (? , <http://www.korotonomedya.net>), Negri'nin, Marks'ın değer kuramının büyük bir bölümünü reddettiğine dikkat çekmektedir. Özgün ayrıca Negri'nin, dolaylı üretimi de üretken-emek olarak ele aldığı vurgulamaktadır: "Üretken emek' artık 'sermayeyi doğrudan üreten emek' olmaktan çıkıp toplumu yeniden üreten şey haline dönüşmüştür (yukarıda değinilen 'hayatın iş'ten ibaret hale gelmesi süreci içerisinde). Bu anlamda 'üretken olmayan emek' diye bir kategoriden bahsedilemez" (Özgün, ?, <http://www.korotonomedya.net>).

1960'lı yıllardan beri her kullanım değeri kapitalist üretim rejimi tarafından belirlenmektedir ve bunu görmek için ille de postmodern olmaya gerek yoktur. Birikim teorisinin içinde doğrudan kapitalist rejimin içine dahil edilmemiş olan her değer (yeniden üretimin toplumsal kapasitesi, elbirliğinin üretken katkısı, "küçük-ölçekli dolaşım", mücadeleler tarafından yaratılan yeni ihtiyaçlar ve istekler gibi) artık (küresel) kapitalist kontrol rejiminin içinde doğrudan işletilen ve harekete geçirilen değerlerdir (Negri, 2005).

Toms (2008: 2), Hardt ve Negri'nin kullandığı "ölçümün ötesinde değer" (*value beyond measure*) veya "ölçülemezlik" (*immeasurability*) kavramlarının radikal düşünce ve klasik değer kuramının yanı sıra, muhasebe ve işletmecilik uygulamalarına yönelik de güçlü bir karşı duruş anlamına geldiğini ifade etmektedir. Hardt ve Negri'nin ortak ve bireysel çalışmalarında yer alan değer kuramına yönelik eleştiriler kendi içinde bir istikrar göstermekle birlikte, kapitalist üretim tarzının kavranışına yönelik sorunları da beraberinde getirmektedir. Hardt ve Negri değer ölçülemezliği veya ölçümün ötesinde olması savını, üretim süreçlerinin gayri-maddileşmesiyle ilişkilendirmektedir. Toms (2008: 3), değer ölçütü olarak Hardt ve Negri'nin yaratıcı üretimi, değerlerin, toplumsal ilişkilerin, duygulanımların ve oluşların (*becomings*) üretimini temel aldıklarını vurgulamaktadır. Hardt ve Negri'nin değer ölçütü olarak bir önceki cümlede yer alan bileşenleri temel alması, kapitalist üretim tarzının üst-yapısal ilişki ağları ekseninde belirli bir düzeyde anlamlı görülebilir. Yukarıda dikkat çekilen bir noktayı, burada tekrar vurgulamakta bir sakınca bulunmamaktadır. Günümüzde kapitalist üretim tarzının devamlılığı açısından üst-yapısal ilişkilerin üretimi, altyapısal ilişkilerin üretimi kadar önemlidir. Hatta altyapısal ilişkilerin nasıl şekillendiğinde, üst-yapısal ilişkilerin mutlak belirleyici bir rolü bulunmaktadır. Bunun tam tersi de geçerlidir. Diğer yandan, üst-yapısal ilişkilerin belirleyiciliğine karşın, kapitalist üretim tarzının varlığını sürdürmek için temel bir döngüye gereksinimi vardır. Artı değer üretiminin sürekliliği, kapitalist üretim tarzının varlığı açısından yaşamsal öneme sahiptir. Geçirdiği tüm içsel başkalaşım süreçlerine karşın kapitalist üretim tarzının varlığı hala artı değer üretimine bağımlıdır. Kapitalist üretim tarzının, artı değer üretimini, maddi veya gayri-maddi üretim aracılığıyla sürekli kılmak zorunda olduğu göz önünde tutulursa, üretim süreçleri içindeki konumu değerlendirilmeden, gayri-maddi emeğin, kapitalist üretim tarzının altyapısal ilişkileri açısından bir anlam taşımayacağı da söylenebilir.¹⁵

Bu çalışmada klasik Marksist çizginin değer yaklaşımı temel alınmaktadır. Bu nedenle, gayri-maddi emeğin çözümlenmesinde üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımı önemsenmektedir. Çünkü Marks'ın gayri-maddi emek kapsamında değerlendirdiği ve "üretim eyleminden ayrılamaz etkinlikler" olarak nitelediği, gösteri sanatçıları, konferansçılar, aktörler, öğretmenler, doktorlar ve benzeri

---

¹⁵ Hardt ve Negri'nin, altyapı üstyapı ayrımını da reddettikleri için, gayri-maddi emeğe yönelik çözümlenmelerinin de belirsizleştiği söylenebilir.

mesleklere sahip olanların veya bu meslekler kapsamına giren etkinlikleri icra edenlerin, kapitalist anlamda yarattığı değerın anlaşılması ancak üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde olanaklı hale gelmektedir. Marks'ın gayri-maddi etkinlikler olarak niteliği birçok etkinliğin, günümüz gayri-maddi emek yazınında da zikredildiği belirtilmeli, fakat yukarıda da dikkat çekildiği gibi, bu etkinliklerin kapitalist anlamda yarattığı değere ilişkin otonomcu Marksist yaklaşımın, Marks'ın yaklaşımından farklılaştığı bir kez daha vurgulanmalıdır.

Gayri-Maddi Emeğin Günümüz Kapitalist Üretim Süreçlerindeki Yeri

Gayri-maddi emeğin, kapitalist üretim tarzının güncel koşullarında, üretim süreçlerine iki farklı biçimde dahil olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, gayri-maddi emeğin, maddi metaların üretimini tamamlayıcı bir şekilde üretim süreçlerine dahil olmasıdır. Bilişim ve iletişim teknolojileri sektöründen bir örnek verilecek olursa, piyasada satılacak bilgisayarın üretim sürecinde, hem gayri-maddi hem de maddi emeğin yeri olduğu ifade edilebilir. İlk olarak, bilgisayarın donanımsal bileşenlerini tasarlayan emekçinin ortaya koyduğu gayri-maddi üretim, bilgisayarın montajını gerçekleştiren emekçinin maddi emeğiyle birleşmektedir. Üretilen bilgisayarda/metada içkin olan hem maddi hem de gayri-maddi emeğin üzerine, bilgisayarın çalışmasını sağlayan yazılımı hazırlayan emekçinin emeği de eklenmektedir. Bu durum -sektörel farklılıklar göz önünde tutulmak kaydıyla- maddi ve gayri-maddi üretimin birliğini ortaya koymaktadır. Gayri-maddi emeğin tasarımı maddi emek, somut/elle tutulabilir-gözle görülebilir meta haline getirmekte, son aşamada da yine gayri-maddi emek devreye girerek, gayri-maddi ve maddi emeğin ortak bir biçimde ürettiği metaa son halini vermektedir.

Gayri-maddi emeğin üretim süreçlerinde diğer yer alma biçimi ise, gayri-maddi emeğin kültürel ve sembolik anlamları yaratmasıyla ilişkilendirilebilir. Gayri-maddi emeğin yarattığı kültürel ve sembolik anlamlar, sermayenin devresel sürecine¹⁶ katkı yaptığı oranda önemlidir. Bireysel veya toplumsal algıları yönlendirerek, kültürel ve sembolik değerlerin yaratılması, kapitalist üretim tarzının güncel koşulları altında her geçen gün önem kazanmaktadır. İlk bakışta herhangi

---

¹⁶ Marks (2012c: 63) sermayenin devresel sürecini, üretimin ve dolaşımın bir arada olduğu bir süreç olarak tanımlamaktadır: (...) sermayenin devresel süreci, dolaşım ile üretimin birliğidir; her ikisini de içerir. Her iki evrenin, P-M ve M'-P'nün, dolaşım işlemleri olmaları ölçüsünde, sermaye dolaşımı genel meta dolaşımının bir parçasını oluşturur. Ama, yalnızca dolaşım alanına değil, aynı zamanda üretim alanına ait olan sermaye devresindeki işlevsel olarak belirlenen bölümler, aşamalar olarak sermaye, kendi devresini genel meta dolaşımı içinde gerçekleştirir. Genel meta dolaşımı, birinci aşamada, üretken sermaye olarak işlev görebileceği biçime girmesine, ikinci aşamada, devresini yenilemesine izin vermeyecek olan meta işlevinden sıyrılmasına hizmet eder; bunlara ek olarak, kendi sermaye devresini, kendisinden türetmiş olan artık değerın dolaşımından ayırma olanağını ortaya çıkarır.

bir politik içeriği veya propaganda boyutu olmadığı sanılan entelektüel üretim süreçlerinin arkasında, her an kapitalist üretim tarzının açık veya gizli bir propagandasının bulunduğu görülebilir.¹⁷ Açık veya gizli, bu propagandanın inşasında gayri-maddi emeğin rolü bulunmaktadır.

Kapitalist üretim tarzının bir bütün olarak, üretim ve dolaşım sürecinin birliği olduğu göz önünde tutulduğunda, kültürel ve sembolik değer üretiminin anlamı, üretilen metaların satışa sunulduğu aşamada yani dolaşım aşamasında daha berrak hale gelmektedir. Metaların tüketici tarafından talep edilmesinde, tüketicinin kendisine kullanım değeri taşıyan bir metaı almak istemesinde, gayri-maddi emeğin ilgili metaa kattığı kültürel ve sembolik değer önem taşımaktadır. Tüketici/müşteri açısından kullanım değeri taşıyan bir meta, bu metaı piyasaya sunan sermayedar açısından değişim değeri taşımaktadır. Yani meta değişim değeri taşıdığı andan itibaren kapitalist açıdan anlamlı hale gelmektedir. Meta tüketici açısından ne derece cazip bir nitelik taşırsa o derece satılabilir hale gelecektir. Satılabilir hale gelen meta, kapitalist üretim tarzının devamlılığı açısından önemlidir. Metalara, tüketici nezdinde cezbedici bir nitelik kazandırılmasında, gayri-maddi emeğin rolü bulunmaktadır. Bu nedenle gayri-maddi emeğin kültürel ve sembolik üretimi, metanın piyasaya girdiği anda daha belirgin hale gelerek sermayenin dolaşım süreci üzerinde bir etki yaratmaktadır. Kısacası gayri-maddi emeğin, günümüzde sermayenin hem üretim hem de dolaşım sürecinde, geçmişe göre daha anlamlı bir yer edindiği öne sürülebilir.

Emeğin Kapitalist Anlamdaki Üretkenliğinin Sınırları

Üretken emek, üretken-olmayan emek tartışmasının köklerinin klasik Marksist yazın öncesine, David Ricardo, Adam Smith gibi klasik iktisatçılara kadar uzandığı belirtilmelidir (Karahanoğulları, 2008). Karahanoğulları (2008), ana-akım iktisat kuramında, üretkenliğin, bireylerin rasyonel tercihler kuramıyla aynı doğrultuda hareket etmesinin doğal bir sonucu olarak kabul edildiğini; Marksizm'de ise emeğin üretken olup olmadığına yönelik çözümlemenin, emeğin sermayeyle kurduğu ilişki temel alınarak yapıldığını ifade etmektedir.

Klasik Marksist yazında üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ağırlıklı olarak Artı Değer Teorileri Birinci Kitap veya Kapital'in Dördüncü Cildi olarak da anılan eserin dördüncü bölümü ve aynı eserin ekler bölümünde yürütülmektedir. Marks, Adam Smith'in üretken emek ve üretken-olmayan emek arasında bir ayırım yaptığını, fakat bu ayırımın kimi düzeltmelere gereksinimi olduğunu vurgulamakta ve üretken emeği aşağıdaki gibi tanımlamaktadır:

---

¹⁷ Sıradan bir sinema filminden, bir belgesele, bir oyuncaktan, bilgisayar oyununa kadar, kapitalist üretim tarzının egemenliğini güçlendirecek propaganda ve karşı propaganda bileşenlerinin günümüzde tüm yaşam alanına yayıldığı görülmektedir.

Kapitalist anlamdaki üretken emek, sermayenin değişken olan kısmıyla (sermayenin ücretlere harcanan kısmıyla) mübadeleye giren, yalnızca sermayenin bu kısmını (veya kendi emek gücünün değerini) yeniden üreten, fakat bunun yanında kapitalist için artı değer de üreten, dolayısıyla parayı veya meta sermayeye dönüştüren, bunları sermaye olarak üreten emektir. Yalnızca sermayeyi üreten ücretli emek, üretken emektir. (Bu, üretken emeğin, kendisine harcanan değer toplamının fazlasını yeniden ürettiğini söylemekle (...) aynı anlama gelmektedir. Sonuç olarak, kendi değerinden daha fazla değer üreten emek gücü üretken emektir.) (<http://www.marxists.org/>).

Klasik Marksizm'de, emeğin kapitalist anlamdaki üretkenliğine yönelik çözümlemede, emeğin mutlak artı değer ötesinde, göreceli artı değer yaratması, emeğin gelir yerine, sermayeyle bir mübadele ilişkisine girmesi ve böylece sermaye birikim sürecinin devamlılığına katkı sağlaması gibi ölçütler temel alınmaktadır. Marks (2013), Artı Değer Teorileri Birinci Kitap için ekler 12'inci kısmında, gayri-maddi emeğin iki boyutundan söz etmektedir. Birinci boyut olarak Marks, tamamen mübadele amacıyla üretilen ve hem üreticiden hem de tüketiciden bağımsız olarak ticari bir amaçla satılabilir metaları (*vendible commodities*) üreten emek gücüne dikkat çekmektedir. Marks (2013: 370), üreticiden ve tüketiciden bağımsız olarak ticari amaçla satılabilir metaların kapsamında bir kitabın, bir ansiklopedinin, bir ressamın yaptığı resmin yer alabileceğini belirtmektedir. Marks'a (2013: 370) göre, gayri-maddi emeğin ikinci boyutunu ise üretim etkinliğinden ayıramayacak metalar oluşturmaktadır. Üreticisinden ayıramayacak olan ürünler Marks (2013: 370) tarafından, bir tiyatro sanatçısının, aktörün, doktorun, öğretmenin ortaya koyduğu üretimin kendisi olarak örneklendirilmektedir.

Sermayeye Kurulan İlişki: Üretken Emek, Üretken-Olmayan Emek Tartışmasının Özü

Marks (2013), sermayeye kurduğu ilişkiyi temel alarak, ortaya konulan etkinliklerin üretken emek ve üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Marks (2013), emeğin ancak değişim değeri üretmesi durumunda üretken emek olarak nitelenebileceğini ifade etmektedir. Yalnızca kullanım değeri elde etmek amacıyla gerçekleştirilen üretimin kapitalist anlamda üretken bir anlam taşımadığı belirtilmektedir (Marks, 2013; Turan, 2013).

Kapitalist üretim sürecinin sonucu, ne bir basit üründür (kullanım değeridir) ne bir *meta*dır, yani belirli bir değişim-değeri olan bir kullanım-değeri. Üretim sürecinin sonucu, ürünü, sermaye için artı-değer yaratılmasıdır ve dolayısıyla paranın ya da metanın fiilen sermayeye *dönüşümüdür* -para ya da meta, üretim sürecinden önce ise yalnızca niyet, öz, yazgıları ortak

sermayedirler. Üretim sürecinde, satın alınandan daha fazla emek emilir (...) Sermayenin amacı *zenginlik birikimi, değer in değerlendirilmesi, artmasıdır*; dolayısıyla, eski değer in korunması ve artı-değer yaratılmasıdır. Ve sermaye, kapitalist üretim sürecinin bu *özgül ürünü* nü yalnızca emekle değ işime girerek başarır; bu nedenledir ki, bu emeğe *üretken emek* denir (Marks, 2013: 360-361).

Marks (2012b: 800) kapitalist üretimin dolaysız amacının ve asıl ürününün artık değer elde etmek olduğu için, ancak dolaysız bir biçimde artık değer üretmesi halinde emeğin üretken, emeği uygulayanın da üretken emekçi olarak nitelenebileceğini; yalnızca doğrudan doğruya üretim süreci içinde sermayenin değerlendirilmesi için tüketilen emeğin üretken emek olabileceğini ifade etmektedir. Klasik Marksist yazında dolaşım alanı içinde yer alan etkinliklerin önemli bir bölümünün üretken olmayan etkinlikler kapsamında değerlendirildiğine dikkat çekilmektedir (Marks, 2012b).

Shaikh ve Tonak (2012: 49) ise, yalnızca üretim alanındaki emeğin üretken emek olarak tanımlanmasının, genel bir bakış açısını yansıttığını vurgulamakta, ayrıntılı bir incelemenin sonunda, üretim, dağıtım ve toplumsal idame alanlarının, hem üretken hem de üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilebileceğine dikkat çekmektedir:

Üretim, hane yada topluluk (community) içi üretimde olduğu üzere, dolaysız kullanım için örgütlendiği ölçüde, sırf kullanım değeri üretir. Öte taraftan, küçük meta üretiminde olduğu üzere, getiri (gelir) karşılığı satış için örgütlendiği ölçüde, aynı zamanda değer (soyut emek zamanı maddeleşmeleri) olan kullanım değerleri üretir. Nihayet, üretim kar karşılığı satış için olduğu ölçüde, sırf kullanım değerleri ve değerler değil, bir de satış için olduğu ölçüde, sırf kullanım değerleri ve değerler değil, bir de *artık değer* üreten kapitalist meta üretimini temsil eder (Shaikh ve Tonak, 2012: 49).

Izquierdo (2006: 40), Shaikh ve Tonak'ın üretken emek, üretken-olmayan emek çözümlemesinin, sermayeyi üreten veya sermayeyi üretmeyen emeğe ilişkin daha somut bir ayrıma olanak veren, üretim ve üretim dışı etkinlikler arasındaki temel ayrıma dayandığı belirtmektedir. Izquierdo (2006: 40), sermayeyi üreten ve sermayeyi üretmeyen etkinlikler şeklindeki bir ayrımın reddedilmesinin, üretken emeğin anlaşılmasını zorlaştıracığını da ifade etmektedir.

Sermayeyi üreten ve sermayeyi üretmeyen etkinlikler şeklindeki sınıflandırma ölçütünün, toplumun yeniden üretim etkinliklerinin dört alanı arasındaki ayrıma öncülük ettiği belirtilmektedir: Üretim, dağıtım, toplumsal idame/toplumsal yeniden üretim (*social maintenance*) ve kişisel tüketim. Kişisel tüketim herhangi bir emek harcamayı gerektirmemektedir (Izquierdo, 2006: 40).

Gayri-Maddi Emeğin Sermayeye Kurduğu İlişkinin Nitelikleri

Gayri-maddi üretim etkinliklerinin, kapitalist üretim tarzı açısından anlamı çözümlenirken de, maddi üretim etkinliklerinde olduğu gibi, gayri-maddi üretim etkinliğini ortaya koyan emekçinin sermayeye kurduğu ilişkiye dikkat edilmelidir. Bu, hangi gayri-maddi üretim etkinliğinin üretken emek, hangi gayri-maddi üretim etkinliğinin üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirileceğine ilişkin kafa karışıklığını ortadan kaldıracaktır.

Örneğin, Hardt ve Negri'nin duygulanımsal emek kapsamında olduğunu belirttiği uçuş görevlileri ve hızlı yemek (*fast-food*) restoranlarında çalışan emekçilerin arasında, üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde bir ayırım yapılması zorunludur. Hızlı yemek restoranında çalışan emekçinin durumu üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde ele alınırsa, Savran ve Tonak'ın (2012: 258) sınıflandırması temelinde, bu etkinliği yerine getiren emekçi, dolaşım alanındaki işçiler kapsamında değerlendirilmelidir. Dolaşım alanında, önceden üretilmiş bir değerın satışında rol alan emekçi, kapitalist anlamda yeni bir değer üretmemektedir. Bu nedenle hızlı yemek restoranlarında çalışan bir emekçinin, üretken-olmayan emek kapsamında değerlendirilebileceği ifade edilebilir.

Uçuş görevlilerinin durumu ise daha farklıdır. Marks (2013: 371), ulaştırma-taşıma sektörünü, maddi üretimin bir dalı olarak sınıflandırmakta ve hem meta hem de insan taşımacılığında çalışan emekçilerin sermayeye kurduğu ilişkinin, maddi üretimde çalışan emekçiyle aynı olduğunu vurgulamaktadır. Turan (2013: 285), Marks'ın konuya ilişkin çözümlemesinden hareketle sermayedarın, ulaştırma araçlarına ve bu araçlarda çalışacak pilota, hostese, şoför gibi emek gücüne sermayesini harcadığını belirtmektedir.

Yer değiştirme metasının satılma koşullarını hazırlayanlar ulaştırma araçları ve burada kullanılan emek gücüdür (Bir uçağa sahip kapitalist, pilot olmadan hizmet metasını satamaz. Havaalanında bekleyen bir uçak sermayeyi artırmaz, çürütür).

"Yer değiştirme metasının" mübadele değeri, diğer metalarda olduğu gibi, değişmeyen sermayenin yıpranması oranında, değişen sermaye ve artı-değerle belirlenir. Daha doğrusu, üretim fiyatıyla belirlenir.

Yer değiştirme metasının üretim fiyatı= değişmeyen sermaye + değişen sermaye + ortalama kar.

Demek ki, "yer değiştirme" bir meta olarak satılır ve buradan artı-değer elde edilir. Buradaki işçi de üretken işçi konumunda olur (Turan, 2013: 285).

Marks, Artı Değer Teorileri Birinci Kitap'ta, gayri-maddi üretim etkinlikleri altında sınıflandırdığı ve ürünü, üretim eyleminden ayrılamayacak meslekler arasında gösterdiği öğretmen emeğinin, kapitalist anlamda üretken bir hale gelişinin koşullarını ve üretken emekçi olmanın, emekçi açısından çok da olumlu bir anlam

taşımadığını Kapital I. Cilt'te şu şekilde açıklamaktadır:

Kapitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, özünde artık değer üretimidir. İşçi, kendisi için değil, sermaye için üretir. Bundan dolayı, artık genel olarak üretimde bulunması yetmez. Artık değer üretmek zorundadır. Yalnızca, kapitalist için artık değer üreten ya da sermayenin değerlendirilmesine hizmet eden işçi üreticidir. Maddi üretim alanı dışından bir örnek alacak olursak, bir öğretmen, öğrencilerin kafalarını işlemekle kalmadığı, ama aynı zamanda girişimcinin zenginleşmesi için çalıştığı durumda üretici işçidir. Girişimcinin sermayesini bir sucuk fabrikasına yatıracak yerde bir eğitim fabrikasına yatırması, bu ilişkide herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Bundan dolayı, üretici işçi kavramı, kesinlikle, faaliyet ile yararlı etki arasındaki, işçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiden ibaret değildir; aynı zamanda, işçiyi, sermayenin dolaysız değerlendirme aracı olarak damgalayan, özgül, toplumsal, tarihsel gelişimin ürünü bir üretim ilişkisidir. Üretici işçi olmak, budan ötürü, bir şans değil şanssızlıktır (Marks, 2012b: 486).

Marks'ın öğretmen emeği üzerinden verdiği örnek, gayri-maddi emek kapsamına giren kimi etkinlikler için, kimi durumlarda da geçerli olabilir. Bir önceki cümlede yer alan "kimi etkinlikler için kimi durumlarda" ifadesi, üretim eyleminden ayıramayacak tüm gayri-maddi etkinliklerin, her koşulda üretken emek olarak sınıflandırılmayacağını, bu sınıflandırmanın belli durumlara bağlı olduğunu vurgulamak amacıyla kullanılmıştır. Bu durum, tiyatro sanatçısının ortaya koyduğu emek/sanatsal performans/emek üzerinden değerlendirilebilir. Gayri-maddi üretim olarak, sanatçının ortaya koyduğu performansın/emeğin üretken emek olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği bir takım durumlara bağlıdır. Kamusal bir etkinlik olarak sanatsal performans ile kamusal olmayan sanatsal performans arasında kapitalist anlamda önemli bir fark vardır. Daha anlaşılır bir şekilde ifade edilecek olursa, örneğin kamusal etkinlik olarak devlet tiyatrosu sanatçısının emeğinin kapitalist üretim tarzı açısından anlamının üretken olmadığı öne sürülebilir. Özel tiyatrodaki ortaya konulan performansın ise daha farklı olduğu belirtilmelidir. Özel tiyatrodaki sanatsal bir performans sergileyen tiyatro sanatçısının emeği, tiyatro sahibi açısından değişim değeri üretmektedir. Tiyatro sanatçısı, tiyatro sahibi açısından değişim değeri üretirken, tiyatroyu izleyenler açısından bir kullanım değeri üretmektedir. Tiyatro sahibi/sermaye sahibi, sanatçının ortaya koyduğu performans sayesinde, önceden yatırmış olduğu sermaye şeklindeki parayı büyütmede, genişletmektedir. Bu noktada, tiyatro sahibinin/sermaye sahibinin parasını, kendisinin tükettiği değerden (aldığı ücretten) daha fazla üreten tiyatro sanatçısının üretken bir emek etkinliği ortaya koyduğu belirtilmelidir.

Bir tiyatro grubu, halka bir oyun sergilese ve bu gösteri için halktan para alsa, halka bir hizmet satmış olur. Yapılan gösteri (satılan meta) maddi olmayan bir metadır. Burada tiyatro oyuncularını kendi emek güçlerine karşılık (sundukları maddi olmayan metaya karşılık) bir para alırlar. Alıcı ve satıcı

arasındaki basit bir mübadeleyi gerçekleştirirler. Kendileri de üretken işçi olmazlar. Ama bir kapitalist bu tiyatro oyuncularını belirli bir ücret karşılığı kiralayıp, onların emek güçleri üzerinden artı değer elde ederse (gösterilerden ekstra para kazanırsa) tiyatro oyuncuları üretken işçi haline gelirler. Sattıkları "gösteri metası" yine maddi olmayan meta olarak kalır.

Tiyatrolarda, eğlence yerlerinde, konferanslarda, okullarda satılan emek gücü, maddi olmayan metalar yaratır. Bu emeğin üretken olup olmaması; etkinliğin, sermayeyle ilişkisinin olup olmamasına bağlıdır (Turan, 2013: 179, 180).

Bu noktada, gayri-maddi emeğin üretken veya üretken-olmayan emek şeklindeki sınıflandırmasında durumsallıkların önemli bir yeri olduğu tekrar edilmelidir. Tiyatro sanatçısının kamu sektörü, özel sektör ayrımı üzerinden sergilediği durumsallığın, Marks'ın aynı tür emeğin duruma göre hem üretken hem de üretken-olmayacağı yönündeki değerlendirmesiyle örtüştüğü ifade edilebilir:

Aynı tür emek ürken emek de olabilir, üretken-olmayan emek de olabilir. Örneğin beş pound karşılığında Paradise Lost'u [Yitik Cennet'i] yazan Milton üretken-olmayan bir emekçidir. Milton, Paradise Lost'u, bir ipek böceği, ipeği hangi amaçla üretirse, o amaçla üretmişti. Bu onun doğasının etkinliği idi. Daha sonra, ürünü 5 pounda sattı. Ama Leipzig'in yayıncısının yönlendiriciliği altında kitap üstüne kitap üreten (örneğin ekonomi ciltleri üreten) yazın proleterleri, bir üretken emekçidir; çünkü ürünü, daha en başından sermayeye katmıştır ve yalnızca o sermayeyi artırma amacıyla varlık kazanmıştır. Şarkısını kendi hesabına satan bir şarkıcı üretken-olmayan emekçidir. Ama bir girişimci tarafından, kendisine para kazandırması için tutulan şarkıcıya üretken emekçi denir; çünkü sermaye üretir (Marks, 2013: 362).

Marks, üretken emek, üretken-olmayan emek ayrımına ilişkin, emeği ortaya koyan kişinin, söz konusu üretimi salt bir duygusal, düşünsel veya fizyolojik gereksinim için mi gerçekleştirdiğini, yoksa bu üretimi kendi gereksinimlerini karşılamanın ötesine geçerek, bir sermaye sahibinin sermayesini artırmak için mi ortaya koyduğunu sorgulamaktadır. Marks burada, genel olarak üretken emek ve sermaye için üretken emek arasındaki farka değinmektedir. Savran ve Tonak (2012: 246) söz konusu farkı anlamının, kapitalist ekonominin işleyişini kavrama açısından da yaşamsal öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. Turan (2013: 271) her üretken emeğin, ücretli emek olduğunu; fakat her ücretli emeğin üretken emek olmadığını belirtmektedir. "Emek anlamında, yani genel emek anlamında bütün ücretli emekçiler üretkendir. Fakat kapitalist anlamda değil" (Turan, 2013: 271). Klasik Marksist yazındaki üretkenlik vurgusunun en belirleyici yanı, sermaye birikim sürecine emeğin doğrudan katkı yapmasıdır. Bu nedenle emeğin üretkenliği kapitalist üretim tarzı altında, genel anlamdaki üretime göre farklılaşmaktadır.

Genel üretken emek açısından maddi üretim alanında yer alan, kendi emek gücünü yeniden üretebilen (bunun karşılığında ücret alan) bir işçi hiç artı-

değer üretmiyorsa bile yine mutlak anlamda üretkendir; ama görelî anlamda (kapitalist anlamda) hiç de üretken işçi değildir. Sermaye ortadan kalksa ve işçi kapitaliste kaptırdığı artı-değeri topluma bir birikim olarak bıraksa, üretken emek konumundan çıkmaz, gerçek üretken emek haline gelir (Turan, 2013: 271).

Kapitalist anlamda emeğin üretken olup olmaması, tamamen toplumsal ilişkiler içinde belirlenmektedir. Marks bu nedenle aynı tür emeğin hem üretken hem de üretken-olmayan bir boyutu bulunacağını vurgulamaktadır. Gayri-maddî emek kapsamında sınıflandırılan bir meslek grubu olarak yazılım uzmanları üzerinden bir örnekle bu durum netleştirilmeye çalışılabilir. Örneğin yazılım uzmanı tarafından hazırlanacak yazılım, bir inşaat şirketinin muhasebe kayıtlarının tutulmasını daha kolay hale getirebilir. Yazılım uzmanı, gayri-maddî ürün olarak yazılımı, inşaat şirketine bireysel bir biçimde satabilir yada söz konusu inşaat şirketinin kendi bünyesinde istihdam edilen yazılım uzmanı olarak üretip, bu üretim karşılığında gelir elde edebilir.¹⁸ Yazılım uzmanının üretimi, inşaat şirketinin genel idari faaliyetlerinin kolaylaştırılmasına ve dolaylı biçimde şirketin sermaye birikimine katkı yapabilir. Bu örnek özelinde düşünüldüğünde, yazılım uzmanının inşaat şirketine yapmış olduğu katkıların hiç biri, yazılım uzmanının emeğinin, inşaat şirketi açısından üretken emek olarak sınıflandırılmasına olanak tanımaz. Burada yazılım uzmanının bireysel olarak gerçekleştirdiği satıştan bir gelir elde etmesi veya inşaat şirketi bünyesinde istihdam edilip, yaptığı iş karşılığı bir ücret kazanması, onun inşaat şirketi açısından kapitalist anlamda üretken-olmayan emek etkinliği ortaya koyduğu gerçeğini değiştirmez.

Diğer yandan, yazılım uzmanı söz konusu yazılımı, ana faaliyet alanı bu tür yazılımların hazırlanıp satılması olan bir şirket çalışını olarak üretirse durum daha farklıdır. İnşaat şirketi açısından üretken olmayan yazılım uzmanının emeği, bünyesinde çalıştığı yazılım şirketi açısından üretken nitelik taşımaktadır. Çünkü yazılım uzmanının emeği aracılıyla yazılım şirketi sermayesini genişletmektedir. Yazılım şirketi, yazılım uzmanının emeğini, sermaye değerlendirilmesi¹⁹ amacıyla

---

¹⁸ Burada açıklanmaya çalışılan ücretli iş ilişkisi değildir. Bu örnekte ücretli iş ilişkisi veri kabul edilmektedir.

¹⁹ Marks (2012b: 189) değerlendirme sürecini şu şekilde açıklamaktadır: Kapitalistin malı olan ürün, bir kullanım değeridir: İplik, çizme vb. gibi şeylerdir. Ne var ki, çizme vb.'nin bir anlamda toplumsal ilerlemenin temelini oluşturmasına ve kapitalistimizin kararlı bir ilerlemeci olmasına karşın, o, çizmeyi kendisi için üretmez. Meta üretiminde kullanım değeri, asla, *qu'on aime pour lui-meme* (kendisi için sevilen) bir şey değildir. Kullanım değerleri, yalnızca, mübadele değerinin maddî özü, taşıyıcısı oldukları için ve böyle oldukları sürece üretilir. Ve kapitalistimiz için burada iki şey söz konusudur. O, ilk olarak, bir mübadele değerine sahip olan bir kullanım değeri, satılacak bir nesne, yani bir meta üretmek ister. İkincisi, kendi üretimi için gereken metallerin, yani meta piyasasından satın aldığı üretim araçlarının ve emek gücünün toplam değerinden daha yüksek bir değere sahip olan bir meta üretmek ister. Onun amacı, yalnızca bir kullanım değeri değil aynı zamanda bir meta,

kullandığı için, yazılım uzmanının emeği, yazılım şirketi açısından üretken emek niteliği taşımaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, gayri-maddi emeğin otonomcu ve post-modern kavramsal çerçevesine, klasik Marksist bakış açısıyla yaklaşılmaya çalışılmıştır. Otonomcu Marksizm'de, günümüz koşullarında değer ölçülemez olduğu, üretken emek, üretken-olmayan emek arasındaki ayrımın anlamsızlaştığı ve tüm ekonomik etkinliklerin artı değer üretir hale geldiği savına karşı, gayri-maddi emeğin kapsamına giren etkinlikler içinden örnekler seçilerek, hangi gayri-maddi üretim etkinliğinin hangi koşullarda, kapitalist açıdan üretken emek olarak nitelenebileceğine yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur. Gayri-maddi emek kavramının, üretim ilişkileri içindeki konumunu ve niteliğini göz ardı eden bir yaklaşımın yerine, kavramı üretken emek, üretken-olmayan emek tartışması ekseninde ele alan bir yaklaşım benimsenmesinin, kavramın çözümlenmesi açısından daha işlevsel olacağı öne sürülmüştür.

Bu çalışma gayri-maddi emeğin üretken olup olmamasının durumsallık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Günümüz koşullarında gayri-maddi emek kapsamında yer alan etkinliklerin bütünlüklü bir şekilde üretken olduğu veya üretken olmadığını öne sürmek güçtür. Diğer yandan, gayri-maddi emek kapsamında değerlendirilen etkinliklerin, geçmişe göre günümüzde daha fazla üretken bir nitelik taşımaya başladığı da belirtilebilir.

20'nci yüzyıl, iki dünya savaşının ardından önemli kılan, refah devletinin inşasıyla birlikte, gelirle mübadeleye giren iş olanaklarının yaygınlaşmasıdır. Kamucu politikaların yoğunlaşmasıyla beraber, klasik ve otonomcu Marksist yazında, gayri-maddi emek kapsamında tanımlanan birçok meslek (öğretmenler, doktorlar, sahne sanatçıları, yazarlar vb.) yaklaşık kırk yıl boyunca ağırlıklı olarak kapitalist anlamda üretken olmayan alanda kalmıştır. Kamu tarafından gerçekleştirilen ve denetlenen maddi/somut meta üretimi ise, üretken niteliğini refah devleti döneminde dahi kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür.

Güncel anlamıyla gayri-maddi emek kapsamında sınıflandırılan mesleklerin üretken nitelik kazanmaya başlaması, 1970'lerdeki mesleki çeşitlenme ve profesyonelleşme ve iletişim ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin yanı sıra, 1980'lerden beri süre gelen özelleştirme dalgasıyla yakından ilgilidir. Kapitalist üretim tarzı altında tüm sektörler günümüzde olabildiğince -kapitalist anlamda- üretken bir hale getirilmeye çalışılmaktadır.

Mesleki çeşitlenmenin, hem maddi hem de gayri-maddi üretim etkinliklerini çeşitlendirip çoğaltması, mesleklerin ve üretim etkinliklerinin, kapitalist üretim tarzı açısından ne ifade ettiğini anlamayı zorlaştırmaktadır. Üretken emek, üretken-

---

yalnızca kullanım değeri değil aynı zamanda değer ve yalnızca değer değil aynı zamanda artık değer üretmektir.

olmayan emek tartışmasının genel ekseninin anlaşılması, gayri-maddi üretim etkinliklerinde bulunan emekçilerin, kapitalist üretim tarzı açısından taşıdığı anlamın da kavranışını kolaylaştıracaktır.

Emek, kapitalist anlamda üretken niteliğini, gelire değil, sermayeyle mübadeleye girmesi durumunda kazanmaktadır. Üretken emek, emek gücünün, kendi değerinin ötesinde bir değer yaratarak kapitalist birikim sürecinin devamlılığına katkı yapmasıyla bağlantılıdır. Gayri-maddi üretim etkinliklerinin önemli bir bölümü günümüzde ağırlıklı olarak gelire değil, sermayeyle mübadeleye giren bir görünüme kavuşmaktadır. Gayri-maddi emek kapsamında yer alan meslekler aşamalı bir şekilde, kapitalist anlamda üretkenleşmektedir. Şimdiye kadar gelire mübadeleye giren etkinliklerin, kapitalist üretim tarzının öz restorasyonu ile birlikte sermayeyle mübadeleye girmesi daha yaygın hale gelmiştir. Gayri-maddi etkinlikleri yürüten emekçilerin ortaya koyduğu emeğin kapitalist anlamdaki üretken niteliği, her geçen gün artmaktadır. Gayri-maddi üretim süreçlerinde yer alan emeğin kapitalist anlamda üretken olup olmadığının anlaşılması, kapitalist üretim tarzının güncel işleyiş ilkelerinin de anlaşılması açısından önemlidir. Çünkü kapitalist anlamda üretken hale gelmiş emek, artı değer üretmektedir. Artı değer üreten emek ise üretken olmayan emeğe göre daha fazla sömürülmektedir.²⁰

²⁰Karahanoğulları (2008: 129), üretken-olmayan alanda değerlendirilen ticaret alanındaki emekçilere dikkat çekmekte, "bu emekçiler de, değer üretmemelerine rağmen ücretli olarak çalıştıkları müddetçe ve daha çok çalışarak tüccar için daha çok kar "bıraktıkları" ölçüde sömürü ilişkisine tabiidirler" ifadeleriyle, üretken-olmayan emeğin de sömürüldüğünü belirtmektedir. Nikitin (1990: 74), artı değer elde edilmesi amacıyla, işçinin kendi emek gücünün değerini üretmek için gerekenden daha fazla çalışmak zorunda olduğunu vurgulamaktadır. Nikitin (1990: 74), artı değer ortaya çıkışının, emekçilerin sermayedar tarafından sömürülmeleriyle bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, üretken emek etkinliği ortaya koyarak artı-değer üretmenin, üretken olmayan emeğe göre daha fazla sömürülme anlamına geldiği öne sürülebilir. Karahanoğulları ve Tonak (2012: 314), sömürü ve artık değere el konulmasının, gündelik dilde birbiriyle eş anlamlı bir biçimde kullanılabileceğini, fakat bu kullanımın, kuramsal açıdan kimi sorunları beraberinde getirebileceğini vurgulamaktadır: "Marksist jargonda sömürü ile artık değere burjuvazinin el koyması eş anlamlıdır. Gündelik dilde bu eşleştirmenin bir sakıncası yoktur. Fakat, teorik olarak, bir grup işçinin sömürülüşünü bizzat o işçi grubunun ürettiği artık değere bağlamak her zaman doğru değildir. Çünkü bu görüş, kapitalist işletmelerde patronların denetiminde ücretli işçi olarak çalıştıkları halde, üretken olmayan faaliyetlerle (ticaret, finans, vb.) iştilal ettikleri, yani artık değer üretmedikleri için söz konusu işçilerin sömürülmediklerini düşünmezi gerektirir" (Karahanoğulları ve Tonak, 2012: 314). Karahanoğulları ve Tonak (2012), üretken-olmayan emeğin de sermayedarlar tarafından sömürüldüğünü, kuramsal ve ampirik düzeyde çözümlenmekte ve Türkiye özelinde üretken emeğin, üretken-olmayan emekten daha fazla sömürüldüğünü ampirik bulgular eşliğinde ortaya koymaktadır. Karahanoğulları ve Tonak (2012: 321), 1988-2006 dönemi için hesaplanan üretken ve üretken olmayan emekçilerin sömürü oranlarını temel alarak, Türkiye'de üretken olmayan işçilerin sömürü oranının 1999 yılında üretken işçilerin sömürü oranının yarısına kadar düştüğünü belirtmektedir. Karahanoğulları ve Tonak (2012: 321) 2006 yılına ilişkin veriler

Marks üretken emekçi konumuna erişmenin, emekçi açısından bir şansızlık/bir kör talih²¹ olduğunu vurgulamaktadır. Buradan yola çıkarak, fabrikada çalışan emekçinin, kapitalist üretim tarzı altında üretken niteliği, kendisi açısından ne derecede talihsizlik anlamına gelmekteyse, bir yazılım mühendisinin, sermayeyle kurduğu ilişki türüne bakılarak onun da her geçen gün "talihsizleştiği" öne sürülebilir. Kapitalist üretim tarzı günümüzde, Marks'ın vurguladığı bu talihsizlik deneyimini, almış olduğu her türlü eğitimden ve kazanmış olduğu vasıftan bağımsız şekilde, yaşamını ücretli iş ilişkisi dışında sürdürme olanağı bulunmayan herkese tattıracak yönde bir dönüşüm geçirmektedir.

üzerinden ise aşağıdaki değerlendirmeyi yapmaktadır: "2006'ya gelindiğinde üretken olan işçilerin sömürü oranı (yani artık değer oranının kendisi) % 312'ye, üretken olmayan işçilerin sömürü oranı % 228'e kadar yükselmiştir. Bu nicel sonuçları daha popüler bir dille ifade edecek olursak, 8 saatlik iş gününün üretken işçilerin durumunda yaklaşık 6 saatine, üretken olmayan işçilerin durumunda ise 5,5 saatine kapitalistler tarafından el konmaktadır".

²¹ Alm. *Pech*, ing. *misfortune*

KAYNAKÇA:

- Akalın, A., (2007), "Duygulanımsal Emek Üzerine Notlar", **Birikim Dergisi**, Sayı 217, ss. 114-121
- Bourdieu, P., Wacquant, L., (2012), **Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar**, (çev. Nazlı Ökten), İstanbul, İletişim Yayınları
- Camfield, D., (2014), "Çokluk ve Kangru", Sungur Savran vd. (der.), **Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri**, içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 91-119
- Cox, N., and Federici, S., (1975), **Counter Planning From the Kitchen Wages For Housework A Perspective on Capital and the Left**, [http://bcrw.barnard.edu/archive/workforce/Counter-Planning from the Kitchen.pdf](http://bcrw.barnard.edu/archive/workforce/Counter-Planning%20from%20the%20Kitchen.pdf) , (23.12.2014)
- Dworkin, D., (2012), **Sınıf Mücadeleleri**, (çev. Utku Özmakas), İstanbul, İletişim Yayınları
- Ehrenreich, B., and Ehrenreich, J., (1979), "The Professional-Managerial Class", **Between Labor and Capital**, pp. 5-45 South End Press, Boston
- Federici, S., (2006), "Precarious Labour: A Feminist View Point", <http://inthemiddleofthewhirlwind.wordpress.com/precariou-labor-a-feminist-viewpoint/>, (Erişim: 22.12.2014)
- Federici, S., (2014), "Proletaryadan Kognitaryaya, İşçi Sınıfından Çokluğa: Gayri Maddi Emek Kuramının Yanılgıları", (çev. Elçin Gen), <http://www.e-skop.com/skopbulten/proletaryadan-kognitaryaya-iscisinfından-cokluğa-gayri-maddi-emek-kuramının-yanilgilari/1914>, (23.12.2014)
- Hardt, M., ve Negri, A., (2008), **İmparatorluk**, (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Hardt, M., (2011), Marx Reloaded (belgesel film içinde), 16.01 dak.-16.36 dak. arası, <http://www.youtube.com/watch?v=g4f90mK26ys>, (22.11.2014)
- Hardt, M., ve Negri, A., (2011), **Çokluk İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, (çev. Barış Yıldırım), İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Hesmondhalgh D., ve Baker, S., (2008), "Creative Work and Emotional Labour in the Television Industry", **Theory, Culture & Society**, (pp.96-118), <http://tcs.sagepub.com/content/25/7-8/97>, (02.06.2011)
- ..., (?), "Identity Politics", <https://www.marxists.org/glossary/terms/i/d.htm>, (23.12.2014)
- ..., (?), "Identity Politics", <http://plato.stanford.edu/entries/identity-politics/> (23.12.2014)
- Jeffries, S., (2012), "Why Marxism is on the rise again? ", <http://www.theguardian.com/world/2012/jul/04/the-return-of-marxism#start-of-comments>, (24.12.2014)

- Karahanogulları, Y., (2008), "Marx'ta Üretken Emek Kategorisi ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular", **SBF Dergisi**, Cilt 63, Sayı 2, s. 118-141
- Karahanogulları, Y., Tonak, A., (2012), "Türkiye'de Üretken Olmayan İşçiler Sömürülmüyorlar mı?", Nail Satlıgan, vd. (der.), **Kapital'in İzinde**, içinde, İstanbul: Yordam Kitap, s. 314-324
- Lazzarato, M., (1996), "Immaterial Labour", <http://www.generation-online.org/c/fcimmateriallabour3.htm> (10.09.2013)
- Lemke, T., (2013), **Biyopolitika**, (çev. Utku Özmakas), İstanbul, İletişim Yayınları
- Marks, K., (1861-3), **Theories of Surplus Value, Addenda**, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/add1.htm#s12h> (21.11.2012)
- Marks, K., (1863), "Theories of Surplus Value [Chapter IV] Theories of Productive and Unproductive Labour", <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1863/theories-surplus-value/ch04.htm> (01.09.2013)
- Marks, K., (2012a), **Grundrisse Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, 2. Baskı, Çeviren: Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, İstanbul
- Marks, K., (2012b), **Kapital I. Cilt**, (çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan), İstanbul: Yordam Kitap
- Marks, K., (2012c), **Kapital II. Cilt**, (çev. Mehmet Selik), İstanbul: Yordam Kitap
- Marks, K., (2013), **Artı Değer Teorileri Birinci Kitap**, (çev. Yurdakul Fincancı) Ankara: Sol Yayınları
- Marks, K., Engels, F., (1996), **Seçme Yazışmalar 2 1870-1895**, (çev. Yurdakul Fincancı), Ankara Sol Yayınları
- Negri, A., (2003b), "Toni Negri speaks. Multitude or Working Class?", <http://vimeo.com/6890234>, (Erişim: 05.09.2014)
- Negri, A., (2005), "Değer ve Duygulanım", (çev. Münevver çelik), <http://www.kavramveduyum.com/2013/04/deger-ve-duygulanm.html>, (23.12.2014)
- Nikitin, P., (1990), **Ekonomi Politik**, (çev. Hamdi Konur), Ankara: Sol Yayınları
- Özgün, A., (?), "Otonomist Marxist Kuram İçerisinde Sınıf Kavramı", <http://www.korotonomedya.net/kor/index.php?id=7,62,0,0,1,0>, (24.12.2014)
- Izquierdo, S., C., (2006), "A Value -Oriented Distinction Between Productive and Unproductive Labour", **Capital and Class**, No. 90, s. 37-62
- Savran, S., ve Tonak, A. (2012), "Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi", Nail Satlıgan, vd. (der.), **Kapital'in İzinde**, içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 239-271
- Savran, S., (2014), "Sınıfları Haritalamak", Sungur Savran vd. (der.), **Marksiizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye'de Sınıflar ve Mücadeleleri**, içinde, İstanbul: Yordam Kitap, 25-67

- Shaikh, A., Tonak, E., A., (2012), **Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi Ulusal Hesapların Ekonomi Politikliği**, Çev. Hakan Arslan, Yordam Kitap, İstanbul
- Spher, C., (2004), "Symbolic Value",
[http://p2pfoundation.net/Symbolic Value](http://p2pfoundation.net/Symbolic_Value), (Erişim Tarihi: 01.09.2013)
- Toms, S., (2008), "'Immeasurability': A critique of Hardt and Negri",
<http://www.ephemerajournal.org/sites/default/files/8-4toms.pdf>,
(23.12.2014)
- Toscano, A., (2011), Marx Reloaded (belgesel film içinde), 16.49 dak.-17.50 dak. arası, <http://www.youtube.com/watch?v=g4f90mK26ys>, (22.11.2014)
- ..., (2013), "The Great British Class Survey Results",
<http://www.bbc.co.uk/science/0/21970879> (Erişim: 05.04.2013)
- Turan, M., İ., (2013), **Büyümüş Marksizm**, Ankara: Ütopya Yayınevi
- Weeks, K., (2007), "Life Within and Against Work: Affective Labor, Feminist Critique, and Post-Fordist Politics",
<http://www.english.ufl.edu/mrg/readings/Weeks,%20Life%20Within%20and%20Against%20Work.pdf>, (23.12.2014)
- Yıldızoğlu, E., (2011), "'(Yeni) Orta Sınıf Proletarya' Kavramı Üzerine Kimi Düşünceler", Yalçın Bürkev vd. (der.), **Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri I**, içinde, Ankara: NotaBene Yayınları, 175-185

